

2. Послание Варнавы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lib.pravmir.ru/library/book/66>. – Дата доступа : 09.12.2014.
3. Второе послание Климента Римского к коринфянам [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://khazarzar.skeptik.net/books/clem_rom/clem_r_2.htm. – Дата доступа : 09.12.2014.
4. Мученик Юстин (Иустин). Разговор с Трифоном-иудеем [Электронный ресурс] / Юстин (Иустин Мученик) – Режим доступа : <http://khazarzar.skeptik.net/books/justinus/tryphon.htm> – Дата доступа : 01.12.2014.
5. Рассел, Бертран. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней : в 3-х кн. / Р. Бертран. – 3-е, изд. стер. – М. : Академический Проект, 2000. – 768 с.
6. Сагарда, Н. И. Лекции по патрологии. I–IV века / Н. И. Сагарда; под общ. и науч. ред. диакона А. Глущенко и А. Г. Дунаева. – М. : Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2004. – 796 с. (разд. паг.) : ил.
7. Болотов, В. В. Лекции по истории Древней Церкви : в 4 т. / В. В. Болотов. – М., 1994. – Т. 2. – С. 474 (I–XVIII); Т. II. История церкви в период до Константина Великого Посмертное изд.; под ред. проф. А. Бриллиантова. (Репринтное воспроизведение издания, СПб., 1907).
8. Библиейские комментарии отцов Церкви и других авторов I–VIII веков. Ветхий Завет. Т. XIV : Двенадцать пророков / под ред. Альберто Ферейро; рус. изд. под ред. Д. С. Бирюкова; пер. с англ., греч., лат., сир. – Тверь : Герменевтика, 2010. – 368 с.
9. Александрийский Климент. Строматы / Александрийский Климент. – Режим доступа : http://khazarzar.skeptik.net/books/clem_al/stromata/index.htm – Дата доступа : 01.12.2014.
10. Ориген. О началах. Против Цельса / Ориген. – СПб. : Библиополис, 2008 – 792 с.
11. Тертуллиан. Избранные сочинения / Тертуллиан ; пер. с лат.; общ. ред. и сост. А. А. Столярова.– М. : Издательская группа «Прогресс», «Культура», 1994. – 448 с.
12. Библиейские комментарии отцов Церкви и других авторов I–VIII веков. Ветхий Завет. Т. IX: Притчи Соломона, Книга Екклесиаста, Песнь Песней / пер. с англ., греч., лат., сир.; под ред. Дж. Роберта Райта; рус. изд. под ред. Д. С. Бирюкова. – Тверь : Герменевтика, 2012. – 408 с.
13. Библиейские комментарии отцов Церкви и других авторов I–VIII веков. Ветхий Завет. Т. IV : Исторические книги (ч. 1), Книги Иисуса Навина, Судей, Руфи, Первая и Вторая Книги Царств / пер. с англ., греч., лат., сир.; под ред. Джона Р. Фрэнки; рус. изд. под ред. Ю. Н. Варзониной. – Тверь : Герменевтика, 2009. – 560 с.

SUMMARY

The role of ancient ecclesiastical literature of pre-nikean period (I–III centuries) in the generation of the idea of social equity in Christian communities is considered. The article analyses the topic of the development of fasting in the commentaries of The Church Fathers an the books of The Old Testament.

Паступіў у рэдакцыю 16.01.2015 г.

УДК 930.2:003.628

І. Л. Калечыц,

кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дактарант кафедры гісторыі Беларусі і метадыкі выкладання гісторыі БДПУ

ВЫЯВЫ КРЫЖОЎ У ГРАФІЦІ ПОЛАЦКАЙ СПАСА-ПРААБРАЖЭНСКАЙ ЦАРКВЫ

Графіцы Спаса-Праабражэнскай царквы – важны і цікавы від гістарычных крыніц. Па папярэдніх даных, іх колькасць у царкве – каля чатырох тысяч. Пэўную частку з іх складаюць рысункі. Гэта выявы людзей і жывёл, раслін і фантастычных пачвар [1]. Значную частку рысункаў складаюць выявы крыжоў. Якія віды крыжоў прадрапваліся на сценах Спаса-Праабражэнскай царквы? З якой нагоды наносіліся на сцены гэтыя выявы, якія сустракаюцца і на сценах іншых старажытнарускіх храмаў? Адказы на гэтыя пытанні можна даць толькі пасля сістэматызаванага вывучэння гэтага віду крыніц.

Выявы крыжоў-графіцы змяшчаюцца амаль па ўсёй прасторы царквы. Самая вялікая колькасць іх знаходзіцца ў алтары і, у прыватнасці, у ахвярніку. На слупах таксама сустракаюцца такія рысункі.

Усе графіцы – выявы крыжоў, якія змешчаны ў прасторы царквы, можна падзяліць на некалькі катэгорый. Па-першае – гэта простыя чатырохканцовыя крыжы. Яны могуць не мець упрыгажэнняў і быць утворанымі перпендыкулярным перасячэннем дзвюх ліній. Выявы такіх крыжоў ёсць на ўсходняй сцяне праёма – паміж алтаром і дыяканнікам,

на паўднёвай сцяне ахвярніка, на заходняй сцяне праёма – паміж алтаром і ахвярнікам.

Некаторыя з крыжоў такога тыпу ўпрыгожаны лініяй, праведзенай пасярэдзіне. Такі крыж ёсць на ўсходняй сцяне паміж алтаром і дыяканнікам, на паўночнай сцяне дыяканніка, на паўднёвай сцяне ахвярніка. Чатырохканцовы крыж з патоўшчанымі канцамі і праведзенай пасярэдзіне лініяй змешчаны на паўночнай сцяне ахвярніка. Два крыжы такога тыпу знаходзяцца над ахвярным сталом на паўночнай сцяне ахвярніка, пяць – на паўднёвай сцяне ахвярніка (рысунак 1). На паўднёвай сцяне ахвярніка канцы крыжы аздоблены кругамі.

Рысунак 1 – Чатырохканцовы крыж на паўднёвай сцяне ахвярніка

Два крыжы такога тыпу размяшчаюцца некалькі «нетыпова». Адзін з іх вячае манаграму ІHS, змешчаную над выявай герба Станіслава Сарноўскага, што знаходзіцца на ўсходняй сцяне праёма паміж алтаром і дыяканнікам [2,

с. 269]. Другі, што змешчаны на паўночнай сцяне алтара, знаходзіцца паміж літарамі А і Г, манаграмай нейкага чалавека (рысунк 2).

Рысунк 2 – Крыж і манаграма на паўночнай сцяне алтара

Крыжы такога тыпу ёсць за межамі ахвярніка, напрыклад, на паўночнай грані паўночна-заходняга слупа. Выявы простых крыжоў характэрныя для іншых храмаў. Іх выявы сустракаюцца ў кіеўскай Сафіі [3, с. 230–231] і наўгародскай Сафіі [4, с. 215].

Па-другое – гэтыя крыжы, якія змешчаны ў коле. Здаўна такія крыжы лічыліся саялярнымі сімваламі. Кола з крыжам пасярэдзіне можа абазначаць і еўхарыстычны хлеб [3, с. 231]. Чатыры выявы такіх крыжоў ёсць на паўднёвай сцяне ахвярніка (рысунк 3). Дзве змяшчаюцца побач з надпісам пра «купальны тыдзень» [2, с. 261], дзве – паасобку. Адна выява такога крыжа ёсць на заходняй сцяне праёма паміж алтаром і ахвярнікам.

Рысунк 3 – Крыж у коле на паўднёвай сцяне ахвярніка

Выявы такіх крыжоў ёсць у кіеўскім Сафійскім саборы [3, с. 230–231].

Трэцяя разнавіднасць крыжоў – гэтыя так званыя галгофскія крыжы. Галгофскі крыж – вызначаная кампазіцыя, дзе крыж змяшчаецца на стылізаванай гары Галгофе, якая складаецца з адной ці некалькіх ступеней. Па абодва бакі змяшчаецца надпіс ІС ХС НІКА – «Ісусам Хрыстом перамагай». Па абодва бакі ад крыжа змяшчаюцца таксама выявы тросці і кап'я – сімвалаў пакутніцкай смерці. Выява крыжа, якая найбольш дакладна змяшчае амаль усе гэтыя сімвалы знаходзіцца на паўднёвай сцяне хораў (рысунк 4).

Рысунк 4 – Аўтограф Цімафея Міхайлоўскага

Аўтографы Цімафея Міхайлоўскага, якому належаць некалькі графіці, запісаных у царкве, знаходзяцца ў асноўным у келлі прападобнай Еўфрасінні. Усе яны датуюцца першым дзесяцігоддзем XVII ст. На рысунку 4 бачна, што Міхайлоўскі запісаў свой аўтограф двойчы: у 1606 і 1604 гг. Тут жа ёсць рысунк галгофскага крыжа: шасціканцовы крыж стаіць на трохвугольнай Галгофе, на верхняй перакладзіне ён мае наверх, канцы бакавой перакладзіны патоўшчаныя, ніжняя перакладзіна – косая, ад падножжа крыжа адыходзяць трысціна і кап'ё. Крыж супра-

ваджаецца кананічнымі і некананічнымі надпісамі. Да кананічных належаць «Цар Славы» – над крыжам, «ІС ХС НІКА» – па абодва бакі крыжа, «МЛРБ» – «месца лобнае – рай бысць» – пад крыжам. Да некананічных належаць надпісы, прыдуманя самім Цімафеем: вялізныя літары Т і М пад цітламі па абодва бакі ад крыжа і слова «смиранный» пад крыжам. Гэтыя словы павінны былі характарызаваць чалавека, які напісаў графіта, як «Тимофей Михайловский – смиренный». Нягледзячы на сваю «смірэннасць», ён нанёс графіта якраз па выяве святога.

Выява Галгофскага крыжа, якая змяшчае толькі частку кананічнага тэксту, знаходзіцца на ўсходняй сцяне хору, злева ад уваходу ў келлю прападобнай Еўфрасінні. «Ножкі» ўвагнутага ўнутр падножжа стаіць на п-падобных «падстаўках». Вертыкальную перакладзіну пакрывае наверх, а гарызантальных перакладзін дзве – верхняя прама (нарисавана не ідэальна прама) і ніжняя косая. Надпісы змяшчаюцца нетыпова. Так, скарачаныя словы «Цар Славы» змешчаны па абодва бакі крыжа, а вось манаграма імя Хрыста, скарачаная да трох літар І ХЪ і слова «Ніка», знаходзяцца па розныя бакі ад крыжа (рысунк 5).

Рысунк 5 – Выява галгофскага крыжа на хорах

Прыгожая выява галгофскага крыжа знаходзіцца на паўночнай сцяне ахвярніка. Чатырохканцовы крыж змяшчаецца на аднаступенчатай Галгофе, яго канцы патоўшчаныя, аднак і крыж, і Галгофа ўпрыгожаны вертыкальнымі, гарызантальнымі і дыяганальнымі лініямі. Па абодва бакі ад крыжа змешчаны надпіс, які чытаецца, як «Ісусам Хрыстом перамагай» [2, с. 259].

Астатнія графіці – выявы галгофскіх крыжоў – больш схематычныя. Так, напрыклад, на паўночнай сцяне алтара крыж, паказаны перасячэннем двух простых ліній і стаіць ён на прамавугольнай Галгофе. Такія выявы двух крыжоў ёсць на паўночнай сцяне дыяканніка. Больш складаная выява: Галгофа мае від падковы, ад якой адыходзяць кап'ё і трысціна, падобная на галінку, а крыж – перасячэнне дзвюх простых ліній – знаходзіцца на паўднёвай сцяне алтара. Чатырохканцовы галгофскі крыж, які стаіць на прамавугольнай Галгофе, выкананай у выглядзе рашоткі, мае пашыраныя канцы і аздоблены лініяй, праведзенай у перакладзінах. Упрыгожаны лініяй пасярэдзіне і чатырохканцовы крыж на паўночнай сцяне дыяканніка. Падобны да яго крыж ёсць на паўднёвай сцяне ахвярніка. Правая перакладзіна аздоблена паўкружкам, астатнія – неўпрыгожаныя.

Выявы галгофскіх крыжоў змяшчаюцца і за межамі алтара. Так, пад памінальным запісам на заходняй грані паўночна-ўсходняга слупа прадропаны галгофскі крыж з пашыранымі канцамі.

Выкананы ён падвоенымі лініямі. Вялікая колькасць галгофскіх крыжоў змяшчаецца на паўднёва-ўсходнім слупе, у прыватнасці, чатыры – на паўднёвай грані, шэсць – на паўднёва-ўсходняй.

Галгофскія крыжы – адны з самых папулярных выяў сярод крыжоў, таму іх сустракаецца найбольшая колькасць. Папулярная яна таксама сярод рысункаў-графіці кіеўскага і наўгародскага Сафійскіх сабораў [3; 4].

Чацвёрты від крыжоў – праквітнёўшыя крыжы. З іх падножка ў абодва бакі адыходзяць парасткі. Такія крыжы сімвалізуюць Уваскресенне Хрыста, перамогу жыцця над смерцю. Найбольшая колькасць такіх крыжоў знаходзіцца ў ахвярніку. Яны не заўсёды сіметрычныя, частка з іх не дарысавана. Яны могуць быць чатырохканцовымі і шасціканцовымі. Два такія крыжы прарысаваны побач у ахвярніку на паўднёвай сцяне (рысунак 6). Там жа знаходзіцца крыж, у якога прапрапанавана толькі левая частка парастка, а таксама крыж, у якога прарысаваны парасткі, а перакладзіны няма.

Рысунак 6 – Праквітнёўшыя крыжы на паўднёвай сцяне ахвярніка

Праквітнёўшыя крыжы даволі часта сустракаюцца і сярод выяў крыжоў у іншых старажытна-рускіх храмах [3, с. 230–231; 4]

Пяты від – крыж, упрыгожаны пасярэдзіне. Такі крыж чатырохканцовы, вертыкальная перакладзіна якога большая за гарызантальную. Звычайна гэтыя крыжы прапрапанаваны падвоенай лініяй, пасярэдзіне якой праходзіць яшчэ адна. Сярэдзіна крыжа ўпрыгожана дыяганальнымі лініямі, якія праведзены ад адной да другой перакладзіны (рысунак 7). Магчыма, гэтыя выявы крыжоў звязаны з крыжамі-цельнікамі. Выявы такіх крыжоў сустракаюцца на паўднёвай сцяне ахвярніка (увогуле іх пяць).

Рысунак 7 – Крыж на паўднёвай сцяне ахвярніка

Шосты від крыжоў сустракаецца даволі рэдка – крыж-крслет. Гэта выява чатырохканцовага раўнабокага крыжа, канцы якога заканчваюцца патаўшчэннямі ў выглядзе трохвугольнікаў. Такі крыж знойдзены на паўночнай сцяне алтара (рысунак 8). Да таго ж срэдахрэсце злучана лініямі на манер ромба. Падобны крыж, але без срэдахрэсця ёсць на паўднёва-заходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа. Падобная выява крыжа змешчана ў наўгародскай Сафіі [4, с. 222]. Крыж, канцы якога перасякаюцца перпендыкулярнымі рысачкамі, знаходзіцца ў аркасолі.

Рысунак 8 – Крыж-крслет на паўночнай сцяне алтара

Рысачкі або трохвугольнікі на канцах сімвалізавалі чатыры Евангеллі. Выявы крыжоў-крслетаў сустракаюцца таксама ў графіці кіеўскага Сафійскага сабора [3, с. 230–231].

Сёмы від – шасціканцовыя крыжы. Выява такога крыжа прарысавана ў праёме паміж алтаром і ахвярнікам. Верхняя перакладзіна гэтага крыжа трошкі меншая чым ніжняя. Пасярэдзіне перакладзін крыжа праведзена яшчэ адна лінія.

Шасціканцовы крыж, які мае аднолькавыя папярочныя перакладзіны, прапрапанавана разам з рысункам. Гэты крыж трымае ў руках чалавек, чья выява падпісана як Семень Пал/вълович // Власиха (рысунак 9). Выява змешчана на ўсходняй сцяне дыяканніка.

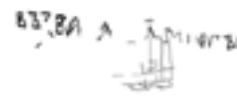
Рысунак 9 – Графіта на ўсходняй сцяне дыяканніка

За межамі алтара шасціканцовы крыж змешчаны на паўднёва-ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа. Выявы шасціканцовага крыжа ёсць і сярод графіці Сафійскіх сабораў Кіева і Ноўгарада.

Восьмы від – крыж, які ўпрыгожвае выяву царквы. У прасторы Спаса-Праабражэнскай царквы знойдзена тры графіці, якія можна інтэрпрэтаваць як выявы царквы. Адно з іх знаходзіцца на заходняй сцяне праёма паміж алтаром і ахвярнікам (рысунак 10,1). Другое знаходзіцца на паўночнай сцяне алтара. Яно прапрапанавана тонкімі, ледзь бачнымі лініямі (рысунак 10,2). Трэцяе змешчана на ўсходняй сцяне хору, злева ад уваходу ў келлю прападобнай Еўфрасіні.

Рысунак 10,1.

Рысунак 10,2.

Рысунак 10,3.

Выявы царквы з крыжам на версе ёсць, напрыклад, у графіце № 35 наўгародскага Сафійскага сабора [4, с. 220]. Аднак царква ў ім, у адрозненне ад полацкіх графіці, прарысавана менш схематычна.

Такім чынам, сярод графіці Спаса-Праабражэнскай царквы мы бачым разнастайныя выявы крыжоў. У асноўным яны знаходзяцца адпаведна ў рысунках-графіці іншых храмаў. З якой нагоды наносіліся гэтыя выявы? Безумоўна, такія рысункі

наносіліся для таго, каб паказаць прыналежнасць аўтара да хрысціянскага веравызнання, у пераважнай большасці выпадкаў, да праваслаўя. Найбольшая колькасць крыжоў знаходзіцца ў алтарнай частцы і на паўднёва-ўсходнім слупе, дзе змяшчаўся клірас Спаса-Праабражэнскай царквы. Акрамя таго, што выявы крыжоў самі па сябе ўяўляюць сімвал хрысціянскага веравызнання, фактам свайго нанясення яны маглі перадаваць нешта іншае. Магчыма, яны прыраўноўваліся да памінальных або, увогуле, да малітоўных надпісаў. Іх маглі наносіць людзі, якія былі непісьменнымі, але жадалі пакінуць малітоўны надпіс або сведчанне сваёй прысутнасці ў храме. Аднак і пісьменныя людзі нанясенне крыжа маглі прыраўноўваць да малітвы. Нездарма сярэднявекавыя пісьмовыя дакументы, у прыватнасці, граматы на бяросце і пергаменце, пачынаюцца з крыжа, які абазначаў пачатак малітвы («У імя Айца і Сына і Святога Духа»). Такім чынам, на нашу думку, большая колькасць крыжоў-графіці Спаса-Праабражэнскай царквы звязана з патрэбай перадаць сваю малітву з дапамогай нанясення крыжа.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Калечыц, І. Л. Людзі і пачвары, кошкі і птушкі: рысункі-графіці ў полацкай Спаса-Праабражэнскай царкве / І. Л. Калечыц // Беларус. гіст. часопіс. – 2013. – № 5. – С. 25–31.
2. Калечыц, І. Л. Эпіграфіка Беларусі X–XIV стст. / І. Л. Калечыц. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – 271 с.
3. Корніенко, В. В. Корпус графіці Софії Кіўскай (XI–початок XVIII ст.) / В. В. Корніенко. – К. : Горобець, 2010. – Ч. 2: Приділ свв. апостолів Петра і Павла. – 2010. – 272 с.
4. Медынцева, А. А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI–XVI веков / А. А. Медынцева. – М. : Наука, 1978. – 311 с.

SUMMARY

Eight main types of these crosses are identified. These are four pointed crosses, crosses, inscribed in a circle, the cross of Calvary, blossoming crosses, crosses decorated in the middle, crosslets, six-pointed cross and the crosses that adorn the symbolic images of churches. The images found in Polotsk Transfiguration Church, have correspondences in other ancient temples. For example, they are in the Novgorod and Kiev Saint Sophia Cathedral. The author concludes that the crosses could be applied to the wall not only as a Christian symbol, but they could be equated illiterate people to a prayer or evidence of the presence in the temple at a certain time.

Паступіў у рэдакцыю 13.04.2015 г.

УДК 94(470):2(=11/=8)

З. І. Канапацкая,

кандыдат гістарычных навук, дацэнт,

дактарант кафедры гісторыі Беларусі і славянскіх народаў БДПУ

БЕЛАРУСКІЯ ТАТАРЫ – УДЗЕЛЬНІКІ ВЫЗВАЛЕННЫХ ПАЎСТАННЯЎ (КАНЕЦ XVIII–XIX ст.)

У выніку падзелаў у канцы XVIII ст. пала пад ударамі суседзяў Рэч Паспалітая – тая дзяржава, якой верай і праўдай служылі беларускія татары і іншыя народы. Барацьба за адраджэнне страчанай незалежнасці супраць чужаземнага прыгнёту аб'ядноўвала прадстаўнікоў розных народаў колішняга жыхарства шматнацыянальнай дзяржавы. Нягледзячы на спробы захопнікаў пасварыць іх, супрацьпаставіць адзін аднаму, традыцыі адзінства, усведамленне агульнасці лёсу жылі ў людзях, зберагаліся доўгі час. Прычым выразна гэтыя ўяўленні захоўваліся ў свядомасці шляхты – беларускай, польскай, літоўскай, татарскай, балта-нямецкай. Памяць аб гераічным мінулым, аб багатай велічы зняслаўленай радзімы гуртавала іх незалежна ад становішча. Нездарма царскі ўрад заўсёды лічыў шляхту, асабліва дробнапамесную і беззямельную, галоўным сваім праціўнікам. Такім чынам, патрыятычную пазіцыю займала большасць шляхты і часткова сялянства.

У перыяд падзелаў Рэчы Паспалітай татары прымалі ўдзел ва ўсіх выступленнях, накіраваных на вызваленне краіны. Яны не шкадавалі свайго жыцця і змагаліся на баку Т. Касцюшкі, на барыкадах паўстанцаў 1830–1831, 1863–1864 гг. разам

з іншымі народамі краіны. У дакументах таго часу захавалася паведамленне, «што народ татарскі праз трох пасланых ад яго дэпутатаў даводзіў да правінцыяльнай сесіі Вялікага Княства Літоўскага, што як і ў Варшаве, так і ў правінцыях, адважныя яго салдаты, сабраўшыся да сваіх імамаў, прысягалі на Каране бараніць караля, Бацькаўшчыну і Канстытуцыю» [6, с. 68]. Вядомыя сваімі подзвігамі і ўмельствам у баях як радавыя воіны, так і камандзіры. Гэта перш за ўсё генералы Юсуф Беляк, Якуб Ясінскі, які загінуў пры абароне Варшавы ў лістападзе 1794 г. Вядомасць атрымалі і іншыя афіцэры: палкоўнік Самуэль Улан, капітаны Самуэль Беляк (сын праслаўленага генерала), Давыд Крычынскі, што змагаліся за свабоду і незалежнасць сваёй Бацькаўшчыны падчас паўстання 1830–1831 гг. Да нашых дзён захавалася перапіска паміж кіраўніцтвам паўстання ў Вільні і імамам мячэці ў Даўбучышках, Давыдам Александровічам. У адным з лістоў, напісаным 21 красавіка 1831 г., кіраўніцтва паўстання заклікала Д. Александровіча «прыкласці ўсе намаганні для хутэйшага аб'яднання братоў-татар з групы паўстанцаў», якія адносіліся ў большасці да мусульман. У другім лісце знаходзім, што татары, змагаючыся з ворагамі